

*Іванюк Т.Т.,
аспірант Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ПРОБЛЕМИ ВРАХУВАННЯ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ч. 1 ст. 66 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Призначення покарання по суті виступає вирішальним етапом у здійсненні правосуддя в кримінальних справах, оскільки тут дається оцінка судом вчиненого винним діяння, з одного боку, а з іншого – закладається основа для досягнення мети покарання в процесі його виконання. При призначенні покарання суд визначає, який вид, строк (розмір) покарання буде необхідним та достатнім для досягнення його мети, закріпленої в ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України. Для впорядкування діяльності суду у цій сфері та додержання законності при призначенні покарання статтею 65 КК України встановлено загальні правила, якими повинен керуватися суд при призначенні покарання, – загальні засади призначення покарання. Однією із таких загальних засад закріплено обставини, що пом'якшують покарання. В ч. 1 ст. 66 КК України міститься перелік цих обставин.

Цей перелік досить суттєво змінився порівняно із КК України 1960 року. З'явилися нові обставини, які не були відомі раніше чинному законодавству, зокрема вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК) та виконання спеціального завдання із запобігання чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК України (п. 9 ч. 1 ст. 66 КК). Формулювання деяких обставин було дещо змінено. Наприклад, в КК України 1960 року було закріплено таку обставину, як “вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин” (п. 2 ч. 1 ст. 40 КК), а в чинному КК України вона сформульована як “вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин” (п. 5 ч. 1 ст. 66 КК). Коло застосування цієї обставини стало більш широким. У КК України 1960 року було передбачено таку обставину, як “вчинення злочину під впливом погрози, примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності” (п. 3 ч. 1 ст. 40 КК), а у чинному КК України застосування цієї обставини дещо конкретизовано та сформульовано як “вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність” (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК).

Зміни, внесені в законодавчий перелік обставин, що пом'якшують покарання, потребують всебічного та глибокого аналізу.

Дослідженням питання змісту та застосування обставин, що пом'якшують покарання, включених до законодавчого переліку, займалися такі вчені як Г.І. Чечель, М.М. Бабаєв, Л.Л. Кругліков, Л.О. Долиненко, П.С. Матишевський, М.І. Бажанов, М.М. Становський, О.О. Мясніков, В.Т. Маляренко та інші.

Метою цієї статті є виявлення та розкриття проблем змісту та застосування деяких обставин, що пом'якшують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 КК України, зокрема такої обставини, як вчинення злочину із перевищенням меж крайньої необхідності, яка є новою у законодавчому переліку, порівняно із КК України 1960 року (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК України), і тих обставин, у зміст яких КК України 2001 року було внесено певні зміни, порівняно із КК України 1960 року (п. 5, 6 ч. 1 ст. 66 КК України), а також розроблення пропозицій щодо вирішення відповідних проблем.

Обставини, що пом'якшують покарання, передбачені п. 5 (“вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин”) та п. 6 (“вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність”) ч. 1 ст. 66 КК України є досить близькими за змістом.

Вказані обставини визнаються такими, що пом'якшують покарання, оскільки в такому випадку винна особа вчиняє злочин з обмеженою волею, певною мірою вимушено. Особа знаходиться під впливом негативних зовнішніх факторів (обставин, що розглядаються), які здійснюють тиск на її свідомість та волю, обмежують свободу вибору варіанту поведінки та схиляють її до вчинення суспільно-небезпечного діяння. Вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин або під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність є підставою для пом'якшення покарання, оскільки свідчить про меншу суспільну небезпечність особи винного, порівняно із особою, яка вільно обирає злочинний варіант поведінки¹.

Основна відмінність між обставинами, передбаченими п. 5 та п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України, полягає у тому, що при вчиненні злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність негативними зовнішніми факторами, які впливають на психіку особи, виступає воля третіх осіб. Злочин у такому випадку вчиняється за ініціативою та для задоволення інтересів цих осіб, з метою недопущення настання для винного можливих негативних наслідків. Збіг тяжких особистих, сімейних чи інших обставин являє собою конкретну життєву ситуацію, яка певною мірою стимулює злочинну поведінку. В цьому випадку злочин вчиняється під впливом негативних зовнішніх факторів, які винний не зміг подолати, та для задоволення власних інтересів винного, як правило, з метою усунення чи зменшення негативного впливу цих обставин.

Обставиною, що пом'якшує покарання, виходячи із змісту п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України, визнається вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних або будь-яких інших обставин. Це означає, що між цими обставинами та вчиненням злочину повинен існувати певний взаємозв'язок. Збіг цих обставин впливає на формування мотивів вчинення злочину, обмежує волю особи та обумовлює вибір злочинної поведінки. Особа вчиняє злочин з метою усунення або послаблення впливу тяжких обставин, їх негативних наслідків, або в результаті того, що вплив цих обставин на психіку особи знизив її вольовий контроль, увагу, обережність, здатність керувати своїми діями.

У п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України мова йдеться про збіг тяжких особистих, сімейних чи інших обставин. Постає питання про можливість застосування цієї норми за наявності однієї тяжкої обставини. Це питання повинно вирішуватися позитивно, оскільки, навіть, певна одна, але дійсно тяжка обставина, може вплинути на психіку особи, знизити її опірність ситуації².

Застосовуючи п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України, суд повинен не лише вказати на наявність у справі відповідних тяжких обставин, але й розкрити їх зміст, тобто вказати, в чому вони виразилися і чому підштовхнули винного до вчинення злочину. В іншому випадку врахування цієї обставини, що пом'якшує покарання, робить вирок непереконливим.

У п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України можна виділити дві самостійні обставини, що пом'якшують покарання, які мають єдину правову природу та однаковий механізм впливу на покарання: 1) вчинення злочину під впливом погрози або примусу; 2) вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність.

¹ Про покарання за новим Кримінальним кодексом України / В.Т. Маляренко. – К.: Фонд „Правова ініціатива”, 2003. – 94; Советское уголовное право. Часть общая. В 18-ти вып. Вып. 12. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 29; Становский М.Н. Назначение наказания. – СПб.: Издательство Юридический центр „Пресс”, 1999. – С. 216.

² Долиненко Л.А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. Учебное пособие. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1980. – С. 183; Куринов Б.А. Автотранспортные преступления. – М.: Юридлит, 1976. – С. 183.

При вчиненні злочину під впливом погрози або примусу у кожному конкретному випадку слід оцінювати ступінь інтенсивності відповідного впливу на особу, оскільки згідно з КК України погроза та примус за певних умов визнаються обставинами, що виключають злочинність діяння, а отже, і кримінальну відповідальність особи. Так, обставиною, що виключає злочинність діяння, відповідно до ч. 1 ст. 40 КК України є заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Відповідальність особи за заподіяння шкоди у випадку застосування фізичного примусу, внаслідок якого особа зберігала можливість керувати своїми діями, а також у випадках застосування психічного примусу згідно з ч. 2 ст. 40 КК України, вирішується за правилами крайньої необхідності (ч. 1 ст. 39 КК України). Погроза чи примус у такому випадку є виразом небезпеки³.

Обов'язковою умовою стану крайньої необхідності є те, що небезпека у цій обстановці не може бути усунута іншими засобами, окрім заподіяння шкоди. Це означає, що якщо існує будь-яка інша можливість усунути небезпеку, не пов'язана із заподіянням шкоди, то стан крайньої необхідності виключається, і особа притягається до кримінальної відповідальності. Якщо особа могла ухилитися від небезпеки, врятуватися втечею, звернутися по допомогу до інших осіб, але обрала шлях заподіяння шкоди, то такі дії не можна розглядати як вчинені у стані крайньої необхідності⁴.

Вчинення злочину за таких умов визнається обставиною, що пом'якшує покарання, оскільки, хоча особа і мала альтернативу вибору, однак її воля була пригнічена волею інших осіб, що значно обмежувало свободу вибору варіанту поведінки. Прийняття рішення про вчинення злочину із обмеженою волею під впливом негативних обставин свідчить про відсутність у винної особи стійких антисоціальних установок та менший ступінь її суспільної небезпечності.

При вчиненні злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність суду слід враховувати ступінь такої залежності, а також те, чи могла вона вплинути на поведінку винної особи. При цьому слід встановити не лише об'єктивну наявність відповідних життєвих обставин, які ставлять особу у залежність від певних осіб, але й суб'єктивне сприйняття винним свого становища як "залежності", і що це обмежує свободу вибору варіанту поведінки.

Новелою у кримінальному законі України є обставина, що пом'якшує покарання, передбачена п. 8 ч. 1 ст. 66 КК України: "вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності".

Згідно з ч. 1 ст. 39 КК України не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожувє особі чи охоронюваним правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності, відповідно до ч. 2 ст. 39 КК України, є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Особа, яка вчинила злочин із перевищенням меж крайньої необхідності, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Однак при призначенні особі покарання

³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред М.І. Мельника, М.І Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2002. – С. 164.

⁴ Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М.: Новый Юрист, Кно Рус, 1997. – С. 592.

за вчинення злочину за таких обставин, суд обов'язково повинен враховувати їх як обставину, що пом'якшує покарання. Це пояснюється тим, що в такому випадку особа діє з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, однак заподіює більшу шкоду, ніж було необхідно та виправдано у цій обстановці. Вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності за своєю суттю значно відрізняється від вчинення умисного злочину, вчиненого з інших мотивів. В цьому випадку мотивом вчинення злочину є захист правоохоронюваних інтересів. Це свідчить про меншу суспільну небезпечність, а отже, і ступінь тяжкості злочину, а також про невеликий ступінь суспільної небезпечності особи винного.

За чинним КК України перевищення меж крайньої необхідності має місце, якщо заподіяна правоохоронюваним інтересам шкода є більш значною, ніж відвернена. Співвідношення значимості заподіяної та відверненої шкоди встановлюється співвідношенням порівняної цінності інтересів, зіткнення яких має місце. При вирішенні питання про співвідношення значимості шкоди заподіяної та шкоди відверненої виникають певні труднощі, обумовлені, по-перше, тим, що відвернена шкода – це завжди потенційна шкода, яка містилася в небезпеці, що загрозувала, а заподіяна шкода – це завжди шкода фактична, реальна. По-друге, заподіяна та відвернена шкода нерідко знаходяться в різних площинах правоохоронюваних інтересів, посягають на блага різної суспільної значимості, що ускладнює оцінку їхньої співрозмірності (наприклад, безпека, що загрозувала здоров'ю людини, усувається шляхом знищення майна). Тому вирішення питання про порівняну ціннісну характеристику правоохоронюваних інтересів в кожному випадку залежить від конкретних обставин справи⁵.

В науковій літературі ведуться дискусії з приводу того, який критерій має бути покладений в основу оцінки значимості заподіяної та відверненої шкоди – об'єктивний чи суб'єктивний⁶.

На нашу думку, оцінка порівняної значимості заподіяної та відверненої шкоди повинна здійснюватися при поєднанні об'єктивного та суб'єктивного критеріїв. Оскільки згідно з чинним КК України особа притягається до кримінальної відповідальності лише за умисне заподіяння більш значної шкоди, ніж відвернена, то в кожному конкретному випадку слід встановити, чи усвідомлювала особа та бажала або свідомо припускала, що заподіює більш значну шкоду, ніж відвернена, тобто керуватися суб'єктивним критерієм. Однак при оцінці суб'єктом значимості заподіяної шкоди та шкоди, що відвертається, він повинен керуватися не власними уявленнями про цінність відповідних інтересів та благ, а загально визначеними нормами людської моралі, визначеною у суспільстві ієрархією цінностей, встановленим Конституцією України пріоритетом людини, її прав і свобод. В цьому випадку оцінка значимості шкоди здійснюється на основі об'єктивного критерію. Однак і тут не можна не враховувати суб'єктивні дані. Особисті уявлення людини певною мірою можуть впливати на вирішення питання про співвідношення шкоди, оскільки часто небезпека виникає раптово, часу на обмірковування варіантів поведінки обмаль, а сама людина знаходиться у стресовій ситуації. Тобто людина у стані крайньої необхідності не завжди може оцінити відповідність шкоди, яка заподіюється, небезпеці, що виникла.

В юридичній літературі було висловлено також думку про те, що при вирішенні питання про перевищення меж крайньої необхідності слід враховувати не лише співвідношення

⁵ Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий. 3-е изд. испр. и доп. / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – С. 88

⁶ Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М.: Спарк, 2001. – С. 451; Овезов Н.А. К вопросу об обстоятельствах, устраняющих общественную опасность и противоправность деяния в советском уголовном праве. – Ашхабад: Ылым, 1972. – С. 95.

значимості шкоди заподіяної та шкоди відверненої, але й психічний стан особи, яка опинилася у стані крайньої необхідності, коли інколи важко оцінити характер небезпеки, що загрожує, обстановку, що склалася⁷.

Згідно з ч. 3 ст. 39 КК України особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці. Однак можливість особи оцінити відповідність заподіяної шкоди небезпеці, що загрозувала, може бути відсутня або значно обмежена не лише станом сильного душевного хвилювання, але й стресовою ситуацією, у якій перебуває особа, обставинами усунення небезпеки. Тому, на нашу думку, особа повинна підлягати кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності лише у випадку, коли невідповідність заподіяної шкоди та небезпеки, що усувалася, була очевидною, доступною для розуміння.

Виходячи із вищенаведеного, вважаємо, що під перевищенням меж крайньої необхідності слід розуміти умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода за умови, що особа могла оцінити відповідність заподіяної шкоди характеру небезпеки, що загрозувала. Суд при вирішенні питання про перевищення меж крайньої необхідності та можливість особи оцінити відповідність заподіяної шкоди характеру небезпеки, що загрозувала, повинен враховувати характер та ступінь небезпеки, що загрозувала, обставини, за яких ця небезпека усувалася, психічний стан особи у ситуації, що склалася, та інші обставини справи.

Таким чином, вказані проблеми змісту деяких обставин, що пом'якшують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 КК України, призводять деколи до помилкового тлумачення судами відповідних обставин, що веде до неправильного їх застосування при призначенні покарання, і, в кінцевому випадку, до призначення несправедливого покарання. Для уникнення відповідних непорозумінь та забезпечення єдності практики застосування обставин, що пом'якшують покарання, передбачених ч. 1 ст. 66 КК, необхідно внести відповідні зміни до кримінального закону України, а також дати роз'яснення щодо застосування на практиці певних положень ч. 1 ст. 66 КК України шляхом внесення змін до постанови Пленуму Верховного Суду України "Про практику призначення судами кримінального покарання" від 24 жовтня 2003 року. Частина 2 та 3 ст. 39 КК України доцільно було б викласти у такій редакції: "Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода, за умови, що особа могла оцінити відповідність заподіяної шкоди характеру небезпеки, що загрозувала.

При вирішенні питання про перевищення меж крайньої необхідності та можливість особи оцінити відповідність заподіяної шкоди характеру небезпеки, що загрозувала, слід враховувати характер та ступінь небезпеки, що загрозувала, обставини, за яких ця небезпека усувалася, психічний стан особи у ситуації, що склалася, та інші обставини справи".

Доповнити п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про практику призначення судами кримінального покарання" від 24 жовтня 2003 року після абзацу четвертого абзацами такого змісту: "При врахуванні обставини, передбаченої п. 5 ст. 1 ст. 66 КК України, суди повинні не лише вказати на наявність у справі відповідних тяжких обставин, але й розкрити їх зміст, тобто вказати, в чому вони виразилися і чому підштовхнули винного до вчинення злочину. Слід мати на увазі, що під збігом тяжких особистих, сімейних чи інших обставин розуміється як наявність декількох тяжких обставин, так і наявність лише однієї тяжкої обставини, яка за своїм характером може негативно вплинути на психіку особи, знизити його опірність ситуації.

⁷ Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – Х.: Основа, 1991. – С. 324.

Звернути увагу судів не те, що при врахуванні обставини, передбаченої п. 6 ч. 1 ст. 66 КК – вчинення злочину через матеріальну, службову чи іншу залежність, суду слід враховувати ступінь такої залежності, а також те, чи могла вона вплинути на поведінку винної особи. При цьому слід встановити не лише об'єктивну наявність відповідних життєвих обставин, які ставлять особу у залежність від певних осіб, але й суб'єктивне сприйняття винним свого становища як „залежності”, і що це обмежує свободу вибору варіанту поведінки.”

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 22 від 11 червня 2004 року)*

*Чорний Р.Л.,
аспірант Національної академії
Служби безпеки України*

ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО БОРТЬБУ З БАНДИТИЗМОМ

Прийняття у 2001 році чинного Кримінального кодексу України, в якому вперше знайшли своє законодавче закріплення визначення понять форм спільної злочинної діяльності, передбачення в Особливій частині кримінально-правових норм, які посилюють відповідальність за вчинення суспільно небезпечних діянь стійкими групами, безперечно сприяє активізації боротьби з організованою злочинністю. Проте, незважаючи на вагому кримінально-правову значимість зазначених новел, слід відмітити, що і в теорії, і судовій практиці існує чимало спірних і невирішених питань стосовно поняття тих чи інших злочинних угруповань. Крім цього, протидія організованим злочинним групам, насамперед тим, які заподіюють чи створюють загрозу заподіяння шкоди невизначеному колу об'єктів, поставлених під охорону кримінального закону, на сучасному етапі вимагає, на нашу думку, вжиття більш рішучих заходів, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства, які дозволять максимально запобігти вказаним суспільно небезпечним проявам. Одним з них є бандитизм, що створює серйозну загрозу громадській безпеці, особі, підприємствам, установам та організаціям різної форми власності.

Проблемам визначення поняття банди сучасними науковцями приділяється достатньо уваги¹. Проте єдності думок з цього приводу не спостерігається.

¹ Новицький Г.В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України: Наук. – практ. посіб. – К.: Вища шк., 2001. – С. 79; Дрьомін В.М., Іваненко І.В. Сучасний бандитизм: окремі кримінологічні та кримінально-правові аспекти // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. міжнар. наук.-практ. семінару [Харків] 1–2 жовтня 2002 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 128; Шостко О.Ю. Новий кримінальний кодекс і питання протидії організованій злочинності // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25 – 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 65; Голина В.В. Понятие банды и основные криминологические черты бандитизма в Украине // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25 – 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 215; Радіонов І.І. Кримінальна відповідальність за бандитизм: Автореф. дис... к.ю.н.: 12.00.08 / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2004. – С. 4.